

FUNKCIONALIZMUS ÉS CSELEKVÉSELMÉLET

Jürgen Habermas: A társadalomtudományok logikája. Atlantisz, 1994

Amióta a társadalmi tények problémája az egyik legfontosabb módszertani kérdéssé vált a szociológiában, a modern társadalomtudományok vitákkal teltűzdelte új korszakukat élik. Durkheim óta a társadalom születő tudománya egy olyan metodikai-logikai kérdéssel találja szembe magát, amivel a természettudományoknak egészen a legutóbbi időkig nem kellett szembenézniük. A kérdés voltaképpen egyszerű formában vetődött fel: mi a kultúrtudományok és ezen belül a szociológia tárgya? Noha Comte még egyszerűen társadalmi fizikaként jellemezte a születő tudományt, német nyelvterületen a századforduló táján már sokan rávilágítottak a két tudománycsoport, nevezetesen a természettudományok és a szellem-, ill. kultúrtudományok dualizmusára. A neokantianizmus vetette fel élesen ezt a kérdést, és egyben neki is fogott, hogy megalapozza a kultúrtudományoknak a virágzó természettudományokétól eltérő metodikáját, és megalkossa tárgyát. A német nyelvterületen szellemtudományoknak nevezett diszciplínák szoros szálakkal kötődtek ehhez a módszertani önreflexióhoz, így a társadalomtudományok is a századforduló (pontosabban Durkheim és Weber) óta alapvető metodikai gyökereikre itt lelhetnek. Habermas 1967-ben megjelent könyve is egy történeti áttekintéssel indít – a megértő szociológia kezdetének felvázolásával –, és századunk hatvanas éveinek szociológiai és filozófiai elméleteiig egy szakirodalmi áttekintést ad ezen elméletek társadalomtudományi recepciójáról és applikációjáról.

A kultúrtudományok – Rickert és a neokantianizmus szerint – abban különböznek a természettudományoktól, hogy tárgyukat már eleve konstituáltan találják, és vizsgálódásaik már a történelem érvényes értékrendszereinek dimenziójában folynak. Ezek az értékrendszerek befolyásolják a társadalomban és a történelemben cselekvők értékorientált cselekvéseit is; ezen tevékenységek módszeres vizsgálata pedig csupán az „értékek transzcendentálisan kifejtett hálójában tarthat igényt érvényességre”. Az értékvilággal – amit Rickert az összes tevékenység és elméleti ítélet profizikai előfeltételének tartott – adott volt a szellemtudományok különös tárgya és feladata is: az áthagyományozott értelem elsajátítása és rendszerezése. Ernst Cassirer a nyelv transzcendentális analízisének szükségességére és a szimbolikus formák nyelvi hagyományára hívta fel a figyelmet: a szimbolikus formák cassireri analízisének

a nomologikus tudományok formális jelrendszereken belül tett kijelentéseinek formai és morfológiai viszonyait kellett explicitté tenni. Max Weber megértő (értelmező) szociológiája is az előbbiekkal rokon interpretációs gondokkal számolt, hisz a társadalom weberi elméletének kulturális vonatkozásukban kellett a társadalmi tényeket megértenie. Az értékmentesség elve ezt a követelményt tartotta szem előtt: azt, hogy a társadalmi cselekvés vizsgálatainak mindenkor bizonyos értékinterpretációs előfeltételei vannak, és ezt a megértő szociológiának deklarálnia kell. „Weber – írja Habermas – az értékvonatkozás Rickert által használt kategóriáját használja, és szigorú transzcendentállogikai értelemben alkalmazza: elsősorban nem a tudományos problémák kiválasztására terjed ki, hanem egyáltalán a tudományos kutatás szempontjából releváns tapasztalat lehetséges tárgyának konstitúciójára.”

Ehhez kapcsolódik a mai társadalomtudományok Habermas által a kötetben elemzett másik kérdése: a különböző társadalomtudományi elméleteknek vajon ilyen értelemben vett cselekvési maximákból kell-e kiindulniuk, amelyeket az intencionalitás síkján értelmeznek, vagy megelégedhetnek csupán a cselekvésösszefüggések empirikus analízisével, s lemondhatnak erről a normatív interpretációs tényezőről? A közgazdasági versengésemleletek például nem törődnek a cselekvés általános kulturális összetevőivel, csupán a társadalom gazdasági alrendszerének célracionális cselekvőit veszik tekintetbe, és úgy tesznek, mintha a társadalmi cselekvésnek a stratégiai és döntéslogikai összetevőin túl elhanyagolhatók lennének más értelmi vonatkozásai. Persze a társadalom normatív felfogásának is felfedhetők a gyengéi: az empirikusan igazolható törvényhipotézisek és leírások hiányáért túl magas árat kell fizetnie. Habermas gondolatmenete röviden a következő: a cselekvő szubjektum által vélt értelem interjúk vagy a megfigyelhető szimbolikus összefüggések révén fedhető fel, és ez az, ami a cselekvéstudományok tapasztalati bázisát meghatározza és jelentősen korlátozza, mivel igen súlyos gondok adódnak akkor, ha a cselekvők sokféleségét általános társadalmi összefüggésekké absztraháljuk. Ennek ellenére a cselekvésközpontú módszertan nem tekinthet el az interpretált értékösszefüggések kulturális hagyományától és e hagyomány szimbolikus tartalmának hermeneutikus kifejtésétől. A cselekvési maximákkal interpretált viselkedési minták kifejtését meg kell előznie az adott értelem-tartalmak hermeneutikus megértése, vagyis a cselekvésformák értelmezését egy további síkon, a hétköznapi életvilág kulturális örökségének szimbólum-megértő interpretációja révén kell véghezvinni. De Habermas tovább megy: az életvilág fenomenológiai horizontjában megmutatkozó összefüggések nem a tények szintjén elemezhetők, hanem az életvilág nyelvi interpretációjának, azaz a hétköznapi kommunikáció nyelvi „grammatikájának” síkján. A társadalomtudós, aki vizsgálódásával belép egy, már megkezdett kommunikációba, maga is e szituáció részesévé válik. A szimbolikus megnyilvánulások „észlelése” világossá teszi – írja –, miben különbözik az értelemmegértés a fizikai tárgyak észlelésétől: interperszonális kapcsolat felvételét követeli meg azzal a szubjektummal, aki a megnyilvánulás szerzője. . . . A társadalomtudós kénytelen az adatok megszerzésének szakaszában a kommunikáció résztvevőjének szerepébe helyezkedni, és álláspontját ennek megfelelően módosítani, mert csak ekkor tudja később – kommunikatív tapasztalataira támaszkodva – beszédszekvenciaként leírni ezt a folyamatot. Ezek szerint magukat a cselekvés-

elméleteket is végső soron a hétköznapi kommunikáció metanyelvi elméleteiként kell felfogni.

G. H. Mead és a szimbolikus interakcionizmus a kommunikatív cselekvés várákózási horizontjait tárta fel, és megmutatta, hogy a társadalmi cselekvés vizsgálata során igazából nem a benne kifejezésre jutó nyelvi-szimbolikus tartalmak pusztá ígéretekkel, kötelezettségvállalásokkal megteremtett konvencióinak és elvárásainak explikálásából, vagyis az interpretációnak a további cselekedeteik számára a közös várákózási horizontot megteremtő normák horizontjában kell mozognia. A szándéknyilatkozatokkal szabályzott kommunikatív cselekvés interpretációjának ezek szerint a nyelvi interakciók grammatikai szabályait sem szabad figyelmen kívül hagynia. „Bárhogyan is álljon a dolog – írja Habermas –, a beszélő, beszédet megértő és nyelvet tanuló személyek viselkedésének elemzése semmiféle sikerrel nem kecsegtet, ha e viselkedést nem a nyelv tőle függetlenül megragadott grammatikai szabályaira vonatkoztatják.” Miről is van szó? A beszédaktusok austini elmélete és a hozzá kötődő nyelvészek csoportja világosan elkülönítette azoknak a nyelvi mondatoknak az osztályát, amelyekkel különböző cselekvések kezdeményezhetők, attól az osztálytól, amelyet a tények nyelvi konstatálására használnak a cselekvők. Az előbbi csoport további osztályokra bontása világosan definiálja azt a normatív keretet, amelyben a kommunikatív cselekvés formái elképzelhetők. „A cselekvés határait a lehetséges leírások játéktere határozza meg. Ezt a játékteret annak a nyelvnek a struktúrái rögzítik, amelyekben valamely társadalmi csoport önértelmezése és világfelfogása artikulálódik. Tehát a cselekvés határait a nyelv határai vonják meg.” Habermas szerint pontosan erre támaszkodik – még ha ezeket az előfeltételeket nem tisztázza is – a cselekvésemélet, amikor ragaszkodik ahhoz, hogy az elemzésnek a cselekvők önértelmezéséhez kell kapcsolódnia.

Habermas ezt az itt röviden felvázolt módszert veti össze azokkal társadalomelméletekkel, amelyeket rendszerelméleteknek nevez a szakirodalom. Parsons és Luhmann rendszerelméletét Habermas ebben a kötetben röviden elemzi, de néhány későbbi fejezetben éppen ebből a szemszögből gondolja végig a XX. sz.-i szociológiai irányzatok néhány kiemelt szerzőjének a témával összefüggő álláspontjait. Ilyen az Alfred Schütz megteremtette fenomenológiai szociológia, P. Winch Wittgenstein nyelvjáték-elméletére építő lingvisztikai szociológiája és a gadameri hermeneutika. Voltaképpen csak az első kettő tekinthető szigorúbb értelemben társadalomtudományi elméletnek, a hermeneutika elemzésére pedig azért került sor, mert – mint az éppen e könyv kapcsán később kialakult, Gadamerrel kapcsolatos vita mutatja – Habermas nem tud egyetérteni a hermeneutika módszertani univezalitás-igényével, noha saját vizsgálódásai is a nyelvi diskurzusok hermeneutikai kérdései felé vezetnek. Pontosán a funkcionalista társadalomelméletek szemszögeiből születik meg a kritika, miszerint a hermeneutika gadameri felfogása a társadalmi autoritás egy olyan fogalmát védi, amely a tradíció kritikátlan elismerésén, az így adódó autoritás reflektálatlan elismerésén alapszik. Habermas szerint éppen a funkcionalista és a konfliktuselvű elméletek fedték fel, hogy a mai társadalmakban nem ez a szabad konszenzualitás érvényesül, hanem a társadalomban intézményesült és szisztematikusan eltorzított kommunikációval kell a kutatónak számolnia. Szinte visszarettent a kemény habermasi kritika: „Gadamer a műve-

lődési folyamatnak azt a típusát tartja szem előtt, melyben a hagyományt individuális tanulási folyamatokba ültetik át, és mint tradíciót sajátítják el. A nevelő személye itt előítéleteket legitimál, melyeket a tanulóban tekintéllyel felruházottan – azaz, bárhonnan is nézzük: a szankciók potenciális fenyegetésével és gratifikációk segítségével – ültetnek el. A példaképpel való azonosulás teremt meg azt a tekintélyt, ami egyedül teszi lehetővé a normák belsővé tételét, tehát az előítéletek belsővé leülepedését . . . Gadamer előítélete a hagyomány által legitimált előítéletek iránt elvitatja a reflexió erejét, amelyet pedig éppen az igazol, hogy a reflexió vissza is utasíthatja a tradíciók igényét. A szubsztancialitás felolvad a reflexióban, mert nemcsak igazol, hanem meg is töri a dogmatikus hatalmakat. Tekintély és megismerés nem konvergál.” Ez a kritika – véleményem szerint – kissé túloz. Közismert az a habermasi tézis, miszerint mára már felbomlottak, formalizálódtak és a köztudatból eltűntek azok a klasszikus értékrendszerek, melyek a napi életgyakorlatban való eligazodást a hagyományra hivatkozva elősegíthetnék. Ezért Habermas törekvése egy ideális és uralommentes kommunikáció formális feltételeinek megragadására irányul, s nem veszi észre kellő hangsúllyal, hogy ezt a problémát Gadamer is érzékeli, csak hogy a nyelv hagyományteremtő erejében bízva a hagyományok újrafelfedésén és ezeknek a jelenbe való átmentésén fáradozik. Habermas viszont a kulturális hagyományt funkcionalista keretbe ágyazottan, kritikai éllel interpretálja.

A kötet konklúziója is ez. A szociológiai elméleteknek az értelemmegértés problémájával kapcsolatban hozott megoldásai csak akkor lehetnek gyümölcsözők, ha ezen kérdéseket egy szélesebb, történeti irányultságú funkcionalista keretben vetik fel újra. Ezzel a parsonsi konstruktivista kategóriahalmaz is hermeneutikai tapasztalatok hozadékával töltődhetne fel, s az ilyen keretbe illesztett cselekvésemélet sem csupán egy analitikus javaslatként volna érthető. Ez irányba mutat Luhmann kísérlete, ki megkísérelte a cselekvéseméletet beilleszteni a rendszerelméletbe, és magukat a társadalmi intézményeket is bizonyos jól megadható bináris-logikai keretekre szűkített kommunikációval magyarázza. Nála minden társadalmi intézményhez egy, a maga sajátos racionalitását meghatározó érték-kód tartozik, amely mintegy vezérli és öntudatlanul irányítja az intézményen belül kommunikációt.

Ennek ellenére, ha jól sejttem, a jelenkori szociológia még ma is birkózik ezzel az itt explikált kérdéssel. Hogy a társadalmi cselekvés sokat elemzett mikrostruktúráinak törvényszerűségeit egy általános, holisztikus társadalomelmélet keretébe miként lehet beilleszteni, ez egy olyan kérdés, amelynek kielégítő megválaszolója méltó módon számíthat arra, hogy bekerül a jelenkori szociológiatörténet nagy alakjai közé. Habermas ugyan adott *A kommunikatív cselekvés elmélete* c. könyvében erre egy választ, de választ sokan nem tartják eléggé meggyőzőnek. A kérdésnek tehát továbbra is érdemes szentelni néhány órányi figyelmet.

NAGY Atila